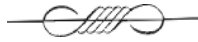

BIRÓ TEOFIL

Skót gyarmatosítás Írországbán

Bevezetés

Írország története a XVII. század első felében igencsak eseménydús. Ezeknek az eseményeknek az alakításában az őslakos írek, a régi és új angolok, a royalisták, a Stuart-el-lenések és a skót telepesek csoportjai vettek részt. A kor legjelentősebb és hatásaiban legnagyobb horderejű írországi történése Ulster gyarmatosítása volt. Ez az esemény végérvényesen megváltoztatta a jelenlegi Észak-Írország etnikai, vallási, politikai és gazdasági viszonyait. Az addigi, főként kelta etnikumú, római katolikus vallású, az angol uralom ellen lázadó és állattenyésztéssel foglalkozó *gael* lakosság mellé/helyébe nagy létszámban érkeztek germán etnikumú, protestáns, az angol kormányzathoz lojális, földművelő életformát folytató angol és skót telepesek. Ezt a folyamatot nevezzük Ulster gyarmatosításának.

A magyar történetírás felületesen foglalkozik ugyan a témával, s ezt elsősorban az őslakos írek, esetleg a gyarmatosító angol telepesek szemszögéből vizsgálja. Hiába kerestem adatokat, feljegyzéseket, tanulmányokat az Ulster gyarmatosításában szerepet játszó skótokról, magyar nyelven nem találtam ilyet. Ezért mindenképpen hasznos dolognak tartottam egy olyan tanulmány megalkotását, amely elsősorban a Skóciából érkező telepesek mibenlétét, gyarmatosító tevékenységét és a gyarmatosításban való szerepvállalását veszi górcső alá. Ezeken túl foglalkozom a gyarmatosító skót telepesek etnikai, vallási és életmódbeli jellemzőivel.

Meghatározom területi lokalizációjukat az ulsteri területeken, valamint megpróbálom beilleszteni az események tág kereteibe az ulsteri skótok tevékenységét, sejtelmesen előrevetítve jövőjüket is.

A munka megírásához szerencsére igen gazdag külföldi – elsősorban brit és amerikai – szakirodalom állt rendelkezésemre. Ezek közül elsősorban Charles Hanna¹, Henry Jones Ford² és James G. Leyburn³ műveit említeném meg, mint munkám szempontjából legértékesebbeket. Ezen kívül számos internetes portál szolgált nagyon hasznos és értékes adatokkal.

A telepítés előzményei

Habár Ulster gyarmatosítása I. (VI.) Jakab⁴ nevéhez fűződik, maga az ötlet, hogy a brit szigetről hozzanak telepeseket a régióba, már a normann hódításoktól⁵ kezdve napirenden volt.⁶ Mióta II. (Plantagenet). Henrik meghódította Írországot, az angolok folyamatosan törekedtek a sziget, s annak lakosságának leigázására. Az angol uralkodók minden sikeres írországi hadjáratukat követően ottani földbirtokokkal ajándékozták meg a hozzájuk hűséges anglo-normann familiárisaikat. Ezek a földbirtok adományozások is az angol királyok azon törekvését tükrözték, hogy a meghódított Írországot anglicizálják. Meggyőződésük volt ugyanis, hogy az Írországbán letelepedő angol főurak elhintik az európai feudalizmus csíráját a szigeten, s ezáltal megszelidítik az

ekkor még archaikus társadalmi szervezetben élő őslakos *gaeleket*.⁷ Amíg az ír földért folyó küzdelemben a normannok expanzióban voltak és folyamatos utánpótlásuk volt Angliából, az angol uralkodók ezen törekvése reális célként fogalmazódott meg. A hódítók meghonosították Írországból a központosított közigazgatást, az esküdtszék-rendszert, a pénzverést, a rendszeres földművelést és birtokigazgatást, valamint a mainak is alapjául szolgáló megyerendszert.⁸ Ezen felül seriffeket neveztek ki a törvényesség és rend védelmére, városokat alapítottak, illetve 1297-ben összehívták a parlamentet. Írország normannok uralta részében általában béke volt és rend. A közhiedelemmel ellentétben az új urak nem törekedtek az őslakos írek kiirtására, vagy földjeikről való elűzésére. Éppen ellenkezőleg, a normannok mindent megtettek annak érdekében, hogy a *gael* írek a földjeiken maradjanak, s ugyanúgy őrizzék a jószágot és műveljék a földet, ahogy tulajdon törzsfőik uralma alatt tették. Igaz, a *gael* nemességet elűzték földjeikről a normannok, de ezt csupán annak a hatalmi harcnak a keretében tették, melyet a *gael* és normann arisztokrácia vívott egymással.⁹ A róluk kialakult képpel ellentétben nem élt a normannokban faji előítélet a keltákkal szemben. Ennek a normannok és *gaelek* közötti gyakori házasságkötések a legnyilvánvalóbb bizonyítékai.¹⁰ A két nép közötti házasságkötések a normannok expanziójának kifulladását és az angliai utánpótlás megcsappanását¹¹ követően egyre gyakoribbá váltak. Egyre több normann sajátította el az őslakosok *gael* nyelvét, vette át azok szokásait, s azokkal együtt ír patriotizmusát.¹² Az ily módon asszimilálódott anglo-normann családok nem egy esetben csatlakoztak az angolok dominanciája ellen küzdő írekhez. Ezáltal a kormányzat szemében jóformán megkülönböztethetetlené váltak *gael* szomszédaitól.

A központi kormányzat támogatása

hiányában a középkori angol kolónia területe és mozgásterre mindjobban beszűkülött Írországból. Egészen VIII. Henrik 1534-es Írországgal szembeni fellépéséig a régióban *gael* újjáéledés, a kelta kultúra reneszánsza figyelhető meg. Az angolok kormányzása alá tartozó terület Dublin közvetlen vonzáskörzetére, Pale-re szűkül le. Az ezen kívül eső területek lakossága nyomorúságos körülmények és állandó háborúskodás közepette, szegénységben tengette életét *gael* klánfőnökeik uralma alatt. Az Írországból uralkodó belső anarchia és instabilitás az angolul nem beszélő lakosság kultúrájával és életformájával együtt a barbárnak és vadnak tartott skót Felvidékhez tette hasonlatossá a Zöld Szigetet.

Általában négy tradicionális ír királyságról beszélhetünk. Munsterről délnyugaton, Leinsterről keleten, Connaughtról északnyugaton és Ulsterről északkeleten. Ez a négy királyság nyelvét, vallását, társadalmi szerkezetét és az angolokkal szembeni gyűlöletét tekintve nem különbözött egymástól. A Tudor-korban a kontinensen és Angliában már hódító reformáció Írországból nem tudott teret nyerni magának. A római katolikus egyház az írek számára nemzeti büszkeséget adott az anglikáná lett angolok ellenében, magára vállalta a gyermekek tanítását, s mindezt saját nemzeti nyelvükön, *gael*ül tette.¹³ A Tudorok protestáns Angliájának stratégiai szempontból létfontosságú volt az írországi hatalom megszerzése. A Rómához továbbra is hűséges európai uralkodók¹⁴ ugyanis potenciális szövetségesként tekinthettek az Anglia hátában fekvő, ugyancsak római katolikus Írországra. A Tudoroknak tehát, ha meg akarták szilárdítani a protestáns Anglia helyzetét a vallásilag megosztott Európában, meg kellett hódítaniuk a Zöld Szigetet.¹⁵

A katonai hódításokon túllépve I. Erzsébet volt az az angol uralkodó, aki először felismerte, hogy Írország pacifikációjában a

nyers katonai erő nem vezethet eredményre. Egy olyan angol kolónia létrehozását tervezte, melyhez több száz telepest csábítanak át az Ír Szigetre az anyaországból. Tervei szerint ezeknek az átcsábított telepeseeknek a saját javaikból elűzött írek földjeit juttatták volna. Az 1560-as években meg is kezdődött a kolóniák alapítása először Leinsterben és Munsterben, majd az 1570-es években Ulsterben is. Azonban ezek a korai gyarmatosítási kísérletek, a beléjük fektetett idő és pénz ellenére, kudarccal végződtek. A földjeikről elűzött írek ugyanis nem hagyták, hogy az újonnan érkezett gyarmatosok békésen megtelepedjenek. Éjszakánként visszatértek hajdani otthonaikba, s az új birtokosokra gyújtották a tetőt, az istállót, a gazdasági épületet, vagy egyszerűen csak bandákba tömörülve kifosztották őket, mint ahogy azt velük tették meg nem sokkal azelőtt. Az angolok – mivel nem voltak elegenden, hogy megvédjék magukat – feladták a küzdelmet, s elkeseredettségükben hazatértek Angliába. Az angol földesuraknak tehát nem maradt más választásuk, továbbra is ír paraszttal műveltették földjeiket.¹⁶

Erzsébet gyarmatosítási kísérletei tehát kudarcot vallottak, sőt uralkodása végére az angol korona összes írországi hódítása veszélybe került. Tyrone és Tyrconnell earljei vezetésével az ulsteri klánok fegyvert ragadtak az angolok ellen, s 1595-ben kezdetét vette a kilenc évig tartó ulsteri háború. Az angolok szerint az írek azt remélték, hogy „*visszaszerzik ősi földjüket, és országukat kiragadják az angolok kezéből.*”¹⁷ Az írek viszont abban reménykedtek, hogy ha sikerül elkerülniük a vereséget, s elhúzniuk a háborút, akkor jobb feltételeket tudnak kicsikarni az angol koronától.¹⁸ A lázadók a hagyományos ír harcmódot követték. Nem vállaltak nyílt csatát, s többnyire lesből támadtak. Emellett fegyelmetlenek voltak, s követték vezetőik utasításait. Ennek köszönhetően 1603-ig kitartottak, s az angoloknak csak akkor siker-

rült legyőzni őket, mikor feladva jól bevált taktikájukat, az írek támadásba mentek át, hogy egyesülhessenek a segítségükre küldött spanyol seregekkel, akik Kinsale-ben szálltak partra. A város mellett megívott döntő csata pontot tett az ír lázadók fegyveres ellenállására. Az angolok győzelmét követően a spanyolok feladták Kinsale városát, a lázadók pedig megadták magukat. Erzsébet nem élte meg ugyan a döntő győzelmet, de a Tudorház politikája diadalt aratott. Írországot meghódították.¹⁹

A gyarmatosítás elkezdődik

Az új angol király, I. Jakab uralkodásának kezdeti periódusában gyakran hallgatott a híres filozófus és államférfi, Sir Francis Bacon útmutatásaira. A neves gondolkodó már 1601-ben kifejtette az írországi probléma általa vélt okait. „*Az első a klánfőnökök becsúgya és hataloméhsége. A második a katonák és háznépük kicsapomgó bujasága és lustasága, mely az országot elmaradásban és elnyomásban tartja. Valamint a harmadik a barbár törvények, szokások, dalnokaik, akik kegyetlen viselkedésre ösztönzik őket.*”²⁰ Ezt követően, 1606-ban már konkrét tervvel állt elő. Személyesen a királynak írt, *Considerations Touching the Plantation in Ireland* címet viselő munkájában elegánsan, a legemelkedettebb költői stílusban fejti ki egy jó angol uralkodó feladatait, amikhez nem felejt el kommentálni a megvalósításuk mikéntjét sem. Szerinte „*Jakab király legfőbb feladata a Brit-sziget királyságainak egyesítése, valamint Írország gyarmatosítása.*”²¹ Az írek archaikus klánszervezetének gyarmatosítás által való felszámolása a filozófus szerint a barbarizmus elleni harc egyik formája. Ezért Ulster gyarmatosítását Iulius Caesar gallok, valamint Nagy Károly pogányok elleni háborúhoz hasonlítja.²² Sir Francis Bacon Ulster gyarmatosításáról vallott véleményét az ugyancsak híres skót filozófus, David Hume

is osztja. Anglia történetét feldolgozó hat kötetes munkájában ugyanis azt írja, hogy *„Írország Erzsébet általi leigázását követően egy nehezebb feladat még hátravolt; az őslakosok civilizálása, törvényekkel való kibékítése, tartós leigázása és a korona számára hasznossá tétele.”*²³

Erzsébet sikertelen gyarmatosítási kísérleteit követően két skót és egy angol földesúr viszont sikeres kolóniákat hozott létre Down és Antrim megyékben. Az Ayrshire-i Hugh Montgomery és James Hamilton földesurak alku, illetve vásárlás útján megszerezték a bebörtönzött klánfőnök, Con O'Neill igen nagy területet magába foglaló földbirtokait. Ily módon teremtve háttérrel egy kolóniának, már 1606-ban elkezdtek skóciai telepesek rekvirálását a termékeny ulsteri területre. A telepítést megkönnyítette, hogy az 1606–1607-es nagyszerű termés híre futótűzként terjedt Skócia szerte. Ez tulajdonképpen elég is volt ahhoz, hogy a szegényes körülmények között élő skót parasztság soraiból ezrek keljenek útra, s telepedjenek át a skót partoktól mindössze húsz-harminc mérföldnyire lévő Ulsterbe. Montgomery és Hamilton grófok telepítése nyomán tíz esztendőn belül nyolcezer skóciai telepes talált magának új otthonot Down és Antrim megyékben. Ők már elegendően voltak ahhoz, hogy megvédjék magukat az őslakos írek zaklatásaitól.²⁴

A fent említett két skót földesúron kívül egy angol lord, Sir Arthur Chichester hozott létre még sikeres kolóniákat Antrimban. Sir Arthur 1603-ban, a kilencéves háborúban tanúsított szolgálataiért cserébe egy igen nagy területű földbirtokot kapott ajándékba a koronától Antrim megye keleti felén, a mai Belfast környékén. Ő az angliai Devonból, Lancashire-ből, illetve Cheshire-ből csábított át telepeseket Ulsterbe. Ennek eredményeképpen Antrim déli része évtizedeken belül teljesen elangolosodott.²⁵

Ezek a sikeres magánvállalkozások kecsgetetők voltak, s reményt adtak az

uralkodónak, hogy alkalomadtán maga a korona próbálkozzon hasonlókkal. Az alkalom pedig Tyrone és Tyrconnell earljei 1607-es önkéntes száműzetésbe vonulásával érkezett el.²⁶ A száműzetésbe vonuló főurak védtelenül hagyták népüket, a kormánynak viszont tálcán kínálták fel a lehetőséget, hogy megvalósítsák régen dédelgetett álmukat, a telepítést.

A főurak emigrációját követően földjeik tulajdonjoga a koronára szállt át. Semmi akadály nem volt tehát, hogy I. Jakab – egy előre kidolgozott séma szerint – megkezdje Ulster gyarmatosításának végrehajtását. A király elsősorban a Londoni Kereskedelmi Társaság és a dél-skóciai földesurak segítségére számított gyarmatosító tervai kivitelezésében. London kereskedőit a város túlzásúftóltsága miatt tartotta érdekeltnek egy gyarmatosító vállalkozás lebonyolításában. A XVII. század elején már több mint kétszázötvenezer ember élt az angol fővárosban, s általánosan elfogadott vélemények szerint az 1603-ban kitört pestisjárványt – melyben harmincezer ötszázhatvanegy ember halt meg²⁷ – is ennek a túlzásúftóltságnak tudták be. Skóciát illetően viszont pont az ország szegénysége volt az, mely reménnyel kecsgetetett egy külföldi gyarmatosító vállalkozásra.

Mikor a korona felmérte a gyarmatosítandó földterületet, rájött hogy Ulster hárommillió *acres*²⁸ összterületének nagy része terméketlen mocsarokból, hegyvidéki területekből és erdőkből állt. Vagyis gyarmatosító tevékenységre teljesen alkalmatlan. A művelhető termőföldek az ország rész mintegy hatodát, azaz félmillió *acret* tettek ki. Az 1609-ben induló telepítések ezekre a termékeny földekre vonatkoztak. Mivel Antrim, Down és Monaghan területén már javában folytak a gyarmatosító magánvállalkozások, a kormány által meghirdetett gyarmatosító program ezekre a megyékre nem terjedt ki. Ezzel szemben Donegal, Tyrone, Fermanagh, Cavan, Armagh és Coleraine részt

vettek a programban. A király angol és skót földesuraknak, kismaneseknek, az ír háborúk veteránjainak, a Londoni Kereskedelmi Társaságnak, az Ír Állami Egyháznak,²⁹ valamint a dublini *Trinity College*-nak adta ki bizonyos feltételek teljesítése fejében a földeket.³⁰ A termőföldek mintegy felét azok az angol és skót nemesek kapták meg, akiket a velük kötött szerződések alapján *undertakereknek*, illetve *szervitorok*nak neveztek. Az *undertakerek* vállalták, hogy a földjeikre protestáns farmereket telepítenek le,³¹ valamint kötelezve voltak kőből épült várak és megerősített kerítések, falak (*bawn*) építésére. A *szervitorok* protestáns harcosok, katonák voltak, akik harcokban való szolgálataikért cserébe kapták a földet. Nekik nem kellett várat, csupán kőből épült erős házat építeniük. Ezen kívül a *szervitorok* alkalmazhattak római katolikus ír bérlőket földjeiken, s nem kellett Angliából, vagy Skóciából telepéseket hívniuk.

A gyarmatosítandó földek tíz százalékát a Londoni Kereskedelmi Társaság kapta, mely a főváros kereskedőiből állt. Ez a Társaság állt az élén Virginia gyarmatosításának is az Újvilágban, s gazdagsága révén hajlandónak mutatkozott kiszélesíteni a vállalkozást. Jamestown³² megalapításához hasonlóan az ulsteri Coleraine megyében is elkezdtek egy angol kolónia létrehozását. I. Jakab bízott a kereskedők már meglévő tapasztalataiban, illetve tőkeerejükben. A Londoni Kereskedelmi Társaság hasonló feltételekkel kapott földet, mint az *undertakerek*. Protestáns farmerek letelepítésére, valamint védelmi feladatokat ellátó, kőből épült várak, kerítések és falak építésére voltak kötelezve. A Társaság munkásságának „köszönhetően” Coleraine megye nevét Londonderry-re változtatták.

A termékeny területek húsz százalékát az Ír Állami Egyház (*Established Church of Ireland*) és a dublini *Trinity College* kapták. Ezek a földek korábban a Római Katolikus Egyház tulajdonában voltak, s mint egyházi birtokok kerültek át az újonnan kinevezett

államegyház birtokába. A földek további tíz százalékát erődítmények és városok alapítására adományozták, míg a maradék tíz százalékot a gyarmatosítást segítő és támogató ír kismanesek kapták. Ők szintén alkalmazhattak római katolikus bérlőket földjeiken.

1611-ben az uralkodó – hogy feltöltse az angol államkasszát – létrehozta a *baronet* tisztséget. A *baronet* a lovag és a báró közötti méltóság, melynek viselője jogosult a „*Sir*” megszólításra, s címét tovább örökíthette utódaira. I. Jakab 1000 befizetése fejében, főként az angol alsóház tagjainak adományozta a tisztséget. A *baronetek* földet, s fegyveres védelmet kaptak a koronától Ulsterben, valamint címerpajzsukon jogosultak voltak a protestáns jelképpé vált „véres kezert” (*bloody hand of Ulster*) viselni.³³

Láthatjuk, hogy igen sokféle és sokfajta ember, társadalmi csoport, illetve szervezet vett részt Ulster gyarmatosításában. Az program kezdetekor az Angol Királyi Államtanács (*Privy Council of England*) nem szándékozott skót telepéseket hívni Ulsterbe. I. Jakab azonban észrevette, hogy a jobb anyagi körülmények között élő angolok nem szívesen kockáztatják meg a hosszú és viszontagságos utazást a számukra bizonytalanak tűnő messzi ír területekre. Így kizárólag angol telepésekkel bizonytalanok tartotta a vállalkozás végkimenetelét. Ezért 1609. márciusában az uralkodó értesítette a Skót Királyi Államtanácsot (*Privy Council of Scotland*), hogy megnyitja Ulster gyarmatosításának lehetőségét a skót vállalkozók előtt is. Jakab skót alattvalói számára nagy előnyt jelentett, hogy a Skócia partjaitól mindössze húsz-harminc mérföldnyire lévő ír partokra könnyedén átszállíthatták jószágait, s más egyéb ingóságait. Ezen kívül a szegényes skót életkörülmények és a bérlők számára kedvezőtlen skóciai bérleti rendszer sokkal vonzóbbá tették Ulster gyarmatosítását a skót farmerek számára, mint amilyenek az az angol vállalkozóknak tűnt. A király jól gondolta,

hogy a termékeny írországi földekre szóló huszonegy éves bérlési szerződés kecségtetően fog hatni azokra a skóciai bérlőkre, akiknek az anyaországban sokkal rövidebb időre adták ki a nehezen művelhető, szinte terméketlen földeket. A skót bérlők legszegényebbjeinek Ulster gyarmatosítása egy igen kedvező lehetőség volt. A fentebb említett földrajzi és gazdasági-szociális körülményeken túl I. Jakab kiemeli – mint ösztönző tényezőt a gyarmatosításra – a skótok kalandvágyó természetét is.³⁴

Az uralkodónak nem is kellett csalódnia skót alattvalóiban. Miután a Skót Királyi Államtanács meghirdette a programot, hetheték skót földbirtokos adta be kérvényét írországi területek igénylésére. Ez összesen száznegyvenegy ezer *acre* földterületet jelentett volna nekik, amennyiben mindegyikőjük pályázatát kedvezően bírálták volna el. A valóságban azonban tizennyolc pályázó kérvényét elutasították, így végül ötvenkilenc skót földbirtokos jutott nyolcvanegy ezer *acre* földterülethez Ulsterben. Az ulsteri angol telepesek azonban még ezt is sokallták. Szerintük a skótok kapták a földek oroszlánrészét. Ez nem volt ugyan igaz, mert a skótok területileg kevesebbet kaptak a többieknél, viszont azok jobb minőségűek voltak akár az angol telepesek, akár a *szervitorok*, akár pedig a „*lojális írek*” földjeinél. Az ötvenkilenc kedvezményezett skót úr közül mindössze öten voltak nagyobb földbirtokkal rendelkező nemesemberek. A többiek kismesek voltak. Mindannyian a skót Alföldről (*The Lowlands*) származtak, jelentős részük azon belül is az ír szigethez legközelebb eső délnyugati megyékből.³⁵ A kormányzat kötelezte őket, hogy az angol *undertakerek*hez hasonlóan kétezer *acre* területenként „*teleptsenek negyvennyolc jó erőben lévő, tizennyolc évesnél idősebb, Angliában, vagy Skócia alföldi területein született*”³⁶ telepeket az adományozott területekre.”³⁷ Valamint „*kötelességük volt megszervezni a saját maguk és bérlőik fegyveres védelmét.*”³⁸

A skót urak meg is kezdték a protestáns telepesek toborzását, akik főként az Ulsterhez legközelebb eső Galloway-ból, valamint az Edinburgh környéki Lothianból és Berwickshire-ből jelentkeztek. Csekélyebb számban érkeztek farmerek az északon fekvő Aberdeen és Inverness környékéről is.³⁹ A gyarmatosításban részt vevő hat ulsteri megye közül Donegal és Tyrone voltak a skót telepesek fő célpontjai. Ezeken kívül még Fermanagh-ban és Cavanban telepedtek le skót farmerek, de itt jelentős számban éltek angolok is. Armagh és Derry (az egykori Coleraine) pedig szinte kizárólagosan az angol bérlők célterületei voltak. Jelentős számban telepedtek le skótok még Downban és Antrimban is, habár ezek a megyék nem vettek részt a hivatalos, állami gyarmatosításban. Itt a skót Montgomery és Hamilton lordok, valamint az angol Chichester lord hoztak létre protestáns kolóniákat saját magánvállalkozásaik keretében.⁴⁰

A protestáns kolóniák, minden nehézség ellenére, sikeresen megváltoztatták Ulster etnikai összetevőit, s igazolták a korona elkötelezettségét a gyarmatosítás mellett. Már a gyarmatosítás első tíz esztendejében mintegy ötvenezer skót és angol telepes érkezett Ulsterbe.⁴¹ Számuk az elkövetkező húsz évben megduplázódott, s 1640–’41-re elérte a száz-százhuszezer főt is.⁴²

A gyarmatosítás első évtizedeit követően bebizonyosodott, hogy annak sikeressége a skót telepeseken múlik. A gazdagabb és fejlettebb országból érkező angol telepesek nehezen viselték a kezdetleges és számukra vad körülményeket. Kényelmetlenül érezték magukat Ulsterben, s még a gyarmatosítási szerződésben foglaltakat sem tudták teljesíteni. Rengeteg angol telepes hagyta el ulsteri földjét, s tért haza Angliába. Velük ellentétben a skót telepesek szemében Ulster virágzó paradicsomnak tetszett, amelynek gyümölcseiért érdemes volt elhagyniuk kietlen skót hazájukat. Lelkesen vetették bele

magukat a gyarmatosításba. Házakat és kastyókat építettek, földet műveltek, állatokat tenyésztettek.

A telepések első, s legfontosabb feladata a ház, illetve várépítés volt. Az őslakos írek folyamatos zaklatásaitól szenvedve ugyanis nélkülözhetetlen volt a telepéseknek egy jól védhető bázis, melynek védelmében ellenállhattak a földjeikről elűzött, bandákba tömörülő *gael* martalócoknak. Az eredeti szerződés szerint is egy kőből épült várat, s egy védelmi falat, kerítést kellett építeniük a telepéseknek. Az Ulsterben épült várak azonban különböztek a kor európai, vagy britanniai váraitól. Anyagi okok miatt, a skót telepések által Ulsterben épített várak nem rendelkeztek toronnyal, vagy bástyával. Helyettük gyakorlatilag csak egy jól megerősített ház, hatalmas ház jellegét viselték magukon. Ezek nagyjából tíz méter magas, tíz méter hosszúságú és hat méter széles épületek voltak. Kisebb-nagyobb eltérések természetesen voltak közöttük, de az ettől lényegesen nagyobb méretű erődök, védelmi erőművek ritkák voltak. Egy ilyen ritka védelmi rendszernek számított Lord Aubigny erődítménye, mely *„öt emeletnyi magas volt, s négy kőbástyával volt ellátva. Tizenhét méter hosszú, s tíz méter széles csarnokkal rendelkezett. Ehhez jött még egy jól megerősített, öt méter magas, huszonhét négyzetméteres kőből épült istálló is.”*⁴³

A telepések másik fontos tevékenysége a megélhetésüket biztosító földművelés volt. A korabeli Írországból lépten-nyomon lápokba, ingoványokba botlott az utazó, s a telepések egyaránt. Így nagyon hasznosnak bizonyult a skót gyarmatosítóknak, hogy angol társaiktól ellesték, megtanulták a mocsárlecsapolás technológiáját. Ezáltal hatalmas, addig terméketlen területeket tudtak a mezőgazdaság számára termékennyé változtatni. Ezen kívül nagy segítséget jelentett egy új haszonnövény, a burgonya megjelenése. A burgonyát a híres angol felfedező és kalandor, Sir Walter Ra-

leigh⁴⁴ hozta át az Újvilágból. Az új növény annyira szaporának és hasznosnak bizonyult, hogy rövidesen szinte teljesen kiszorította az összes addig termesztett zöldségféléket, s egyeduralkodóvá lett a növénytermesztésben. Ezt annak köszönhetjük a burgonya, hogy szaporasága mellett oly tápláló volt, hogy termesztése megoldást jelentett a legszegényebb néprétegek táplálására is.

A növénytermesztés mellett fontos tevékenysége volt a telepéseknek az állattenyésztés. Ebben a húzó ágazat a birkatartás és tenyésztés volt. Az óceáni éghajlatú, csapadékban gazdag, örökké zöld ír mezőkön ideálisak voltak a feltételek a birkatartásra, azok legeltetésére. A skót farmereknek nem volt ismeretlen ez a fajta állattartás, hiszen Skóciában is hatalmas juhnyájuk legelésztek a szintén örökzöld mezőkön. Így nem meglepő, hogy hamarosan Ulster területét is ellepték a legelő birkanyájuk. Ennek köszönhetően nemsokára a gyapjú jelentette Írország legkeresettebb exportcikkét.

A skót gyarmatosítók újabb hullámának érkezését a skóciai egyházi küzdelmek indukálták. VI. Jakab skót király, hogy vallási téren egyre nagyobb befolyással rendelkezzen, saját maga által választott püspököket nevezett ki a skót presbiteriánus egyház élére. Az uralkodót az anglikán példa inspirálta, ahol is a mindenkor angol király volt egyben az egyháznak is a feje. Ő pedig a hozzá feltétlenül lojális püspökökön keresztül úgy irányította az egyházat, ahogy éppen neki jól esett. Valami hasonló rendszer kialakítását szerette volna elérni Skóciában is, de a skót protestánsok sokkal messzebb álltak lelkiületileg Rómától, mintsem hogy az anglikán mintát elfogadhatónak tartották volna. A konfliktus a király és a skót presbiteriánus egyház között odáig fajult, hogy a protestáló presbiteriánus lelkészeket az uralkodó angol katonái köztörvényes bűnözőkhöz hasonló, megalázó módon vezették végig Edinburgh utcáin.⁴⁵ Ezt követően számos presbiteriánus skót

lelkész hagyta el hazáját, s a vallásilag sokkal toleránsabb Írországra keresett nyugalmat. A lelkészeket nagy számban követték híveik is, akik természetes módon a skót telepések létszámát növelték Ulsterben. A tartomány fokozatosan protestáns, azon belül is puritán és presbiteriánus jelleget kapott. Írországra végül is vallási kompromisszum kötöttet a protestáns egyházak között. A skót presbiteriánus lelkészek elfogadták a puritán püspökök irányítását, de nem kellett átvenniük a puritán liturgiát, valamint megkapták az egyházi tizedet. Ezzel a kompromisszummal jött létre a hivatalos ír protestáns állami egyház, az *Established Church of Ireland*.⁴⁶

Huszonöt esztendővel a gyarmatosítás megkezdése után az ulsteri protestáns kolóniák szilárdnak, erősnek tűntek. A telepések sok földet megműveltek, s művelhetővé tettek. Gondoskodtak a saját maguk, s javaik védelméről, illetve folyamatos kapcsolatban álltak skót honfitársaikkal. Amíg jó volt a termés, amíg szabadon gyakorolhatták vallásukat, s az ír őslakók is csendben voltak, addig minden a stabilitás látszatát keltette. 1633-ban azonban új királyi megbízott került Írország élére. Thomas Wentworth – a későbbi Lord Strafford – a király feltétlen hívének számított. Gazdasági téren rengeteg hasznos újítást vezetett be. Becsületes és önzetlen ember volt, aki Írországnak jólétet, gazdasági prosperitást akart biztosítani. Támogatta az angol manufaktúrákat, s meghonosította ír földön a gyapjúszövet termelését. Lenmagot importált Hollandiából, támogatta a malmok építését és szakképzett munkaerőt hozatott Németalföldről. A gazdaságot felpörgető, hasznos intézkedésein túl Wentworth nagyon népszerűtlen valláspolitikát kezdett el folytatni. Elhatározta, hogy vallási összhangot teremtsen Írországra. Ez lett politikájának egyik fő célja.⁴⁷ Ennek a célnak a megvalósítása érdekében vezette be 1639-ben a „*fekete esküt*”. Ezt minden tizenhatodik életévét betöltött ulsteri skótnak le kellett tennie. Az esküben

határozottan állást kellett foglalniuk a skóciai felkeléssel szemben, valamint szavukat kellett adniuk, hogy minden körülmények között engedelmeskednek a királyi parancsnak. Az esküt megtagadóknak súlyos retorziókkal kellett számolniuk. Sok ulsteri skót, hogy ne kelljen esküt tennie és elkerülje a királyi büntetést, visszatért Skóciába, s a felkelők oldalára állt.

Az Ulsterben maradt skótokra viszont hatalmas egyházi nyomás nehezedett. Wentworth és az új Canterbury érsek, William Laud mindent elkövettek, hogy a skót lelkészek alkalmazkodjanak, s idomuljanak az állami egyházhoz. A legtöbb lelkész nem volt hajlandó ezt megtenni, s inkább elhagyták Írországot. 1641-re az ulsteri skót egyházközségek nagy része lelképásztor nélkül maradt. Akik maradtak, azok is csak látszólag alkalmazkodtak az államegyházhoz, s titokban kifigurázták azt. 1641-ben a király Angliába hívja Wentworth-ot, hogy segítsen neki a Parlamenttel szemben. Az írországi skótoknak ez nagy megkönnyebbülést jelentett, mert az államegyház legnagyobb támogatójának távoztával újra visszaállt a régi vallási szabadság Ulsterben. Ezután nagyon sok száműzött visszatért farmjaira, és a migráció újabb hulláma kezdődött. Ennek az elnyomott *gael* őslakosok felkelése sem vetett véget, akik az idegen gyarmatosítók kiűzésére fogtak össze.

Az 1641-ben kitört *gael* felkelésnek alapvetően két oka volt. Egyrésztől nem tudták tovább szótlanul nézni, ahogy az idegen behatolók elvették legzsirosabb földjeiket, s azon gyarapodtak. Másrésztől pedig felröppentek bizonyos pletykák, miszerint az általuk eretneknek tartott angolok és skótok hadat gyűjtenek Írország ellen, ahol a gyökerét is ki akarják irtani a katolicizmusnak. Maga a felkelés tulajdonképpen már 1640. októberében elkezdődött, de csak 1641-ben terjedt szét az egész tartományban. A felkelők főként az angol telepéseket támadták meg, s

fosztották ki. Érdekes módon a gyarmatosításban kulcsszerepet játszó skótokat nem támadták oly bőszen az írek, mint angol társaikat. Ennek az volt a fő oka, hogy az írek elsősorban az angolokat okolták sanyarúsorsukért. Mivel az angol király és a Parlament túlságosan el voltak foglalva egymással, a kelta felkelők mintegy tizenegy esztendeig folytatták szabadságharcukat a gyarmatosítók ellen. Magának a felkelésnek a bemutatása nagyon érdekes lenne, s mindenképp megérne egy külön tanulmányt, de ez nem fér bele ennek a munkának a kereteibe. Ezért csak nagyon röviden, az ulsteri skót telepéseket érintve kezelem a kérdést. A skótoknak rendhagyó szerepük volt a felkelés során. Wentworth idején a puritánok mellé állva a királlyal szemben helyezkedtek el. Miután azonban a Parlament eltávolította a presbitereket az Alsóházból, a skótok visszatértek az uralkodó oldalára, s a Parlament ellen fordultak. Mivel az 1640-es években az angol Parlament egyre inkább katolikus és presbiteriánus ellenes lett, a közös ellenség tudata egymáshoz közelítette az íreket és a skótokat. Mikor 1650-ben Cromwell meghódította Írországot, mind a katolikus írek, mind a presbiteriánus skótok ellenállását kegyetlenül letörte. Korabeli statisztikák szerint a felkelés időszakában és Cromwell egyeduralma alatt több mint hatszázezer ember halt meg a „zöld szigeten”. Ebből a katolikusok száma ötszázezer, a protestánsoké százezer fő volt.⁴⁸ Cromwell vaskézrel kormányzott, s felszámolta az ősi klánrendszert. A felkelést követően az ulsteri földek kétharmad része a protestánsok kezébe ment át, s újabb harminc-negyvenezer ír hagyta el hazáját, tovább gyengítve a kelták részarányát a tartományban.⁴⁹ Mindezek ellenére megcáfolhatatlan történelmi tény, hogy Cromwell keménykezü kormányzása alatt véget ért Írországbán a háború, s a vallási civakodás. A Lord Protector nem tűrte a

katolikusok, presbiteriánusok és puritánok egymással szembeni rivalizálását. A béke tehát egy felsőbb hatalom segítségével jött létre Írországbán.

Az 1650-es években – a nehéz idők el-lenére – a skót gyarmatosok telepei gyorsan fejlődtek, s egyházi szervezetük is jelentősen kiterjedt.⁵⁰ 1660-ra a skót elem már kétség-telenül domináns lett Írország északi felében. Egy ír állami újság szerint „1660-ban negyvenezer ír, nyolcvanezer skót és nem több, mint ötezer hadra fogható angol férfi élt Ulsterben a hadsereget nem számítva.”⁵¹ Ez, a legóvato-sabb becslések szerint is azt jelentette, hogy az Ulsterben élő skót lakosság teljes létszáma – ebben benne foglaltatnak a nők, a gyerekek, s az öregek is – minimum négyszáz-négyszáz-nyolcvanezer, de lehetséges, hogy ötszázöt-ven-hatszázötvenezer fő is lehetett.

A protestáns kolóniák II. Károly reg-nálása alatt (1660–1685) mindvégig nyu-galmat, jólétet élveztek. II. Jakab három esztendőös uralma megkeserítette ugyan a protestáns telepések életét – hiszen Jakab bős katolikusként rekatolizálni szerette volna eretneknek tartott protestáns népeit –, de megtörni és meghátrálásra kényszeríteni nem tudta őket. Orániai Vilmos trónra lépésével pedig újra visszakapták jogukat a szabad vallásgyakorlathoz, s végérvényesen megal-kották az alapját annak az ulsteri protestáns közösségnek, mely mind a mai napig Észak-Írországnak a koronához és Westminsterhez lojális tömegeit adja.

Összegzés

Munkám célja az volt, hogy előzményeivel, s külső körülményei ismertetésével együtt bemutassam azt a folyamatot, mely a hosszú évszázadok alatt kialakította a mai Észak-Ír-ország etnikai, vallási és politikai viszonyait.

Az angol korona a kezdetektől fogva szerette volna kolonizálni a „zöld szigetet”. Bel- és külpolitikai okok miatt az angol uralkodók ezen törekvése csak Anglia és Skócia perszonálunióját követően vált megvalósíthatóvá. Akkor is csupán Írország egyik részében. Geopolitikai helyzetükből adódóan Ulster kolonizációjában a skót telepesek játszották a kulcsszerepet. Skócián belül is főként az ország déli, délnyugati területeinek, az Alföldnek a lakossága. Ez a népesség alapvetően germán etnikumú, angolszász kultúrával rendelkező és presbiteriánus vallású volt. Tökéletesen megfelelt tehát I. Jakab elvárásainak, aki az angolszász kultúra magjait szerette volna elhinteni az Ír-szigeten, hogy civilizálja annak vad, barbár kelta lakosságát.

A dél-skóciai telepesek („Lowlanders”) szemében Ulster egy termékeny, nyugodt, s békés helynek tűnt. Így nem csoda, hogy az otthoni nyomorúságos körülményeket hátrahagyva szívesen csatlakoztak a zsiros földeket ígérő ulsteri gyarmatosításhoz. Angol társakkal ellentétben a skót telepesek értékelték a korona által biztosított lehetőséget, s a legnehezebb körülmények között is kitartva új szerzeményeiken, megszilárdították a protestáns telepeket. A néha nagyon nehéz körülmények ellenére az ígézően közeli skót partok szinte ontották magukból a kalandvágyó, szorgalmas farmereket. Lecsapolták a mocsarakat, feltörték az addig megműveletlen földeket, széles körben elterjesztették a juh-tenyésztést, Európa-szerte híressé és keresetté tették az ír gyapjút, valamint fellendítették az ipart és a kereskedelmet. Tevékenységüknek köszönhetően Írország a fejlődés útjára lépett. Politikailag a korona stabil szövetségesre lelt ulsteri telepeseiben. A gyarmatosítás végét jelentő 1690-re már kialakult az az udvarhű („Loyalist”) protestáns mag, melyre az angol kormányzó elit mind a mai napig számíthat írországi politikájában.

BIBLIOGRÁFIA

- CHARLES HANNA: *The Scotch-Irish, or the Scot in North Britain, North Ireland, and North America*. Vol. I-II. New York and London, 1902.
- HENRY JONES FORD: *The Scotch-Irish America*, Princeton, 1915, Princeton University Press.
- JAMES G. LEYBURN: *The Scotch-Irish. A Social History*. Chapel Hill, 1962, The University of North Carolina Press.
- DAVID HUME: *The History of England*. Vol. V. Indianapolis, 1983, Liberty Fund.
- Calendar of State Papers. Ireland, 1596-7.
- Calendar of State Papers for Ireland. 1603-1625 [Carew]. London, 1872-80.
- M. WARREN BILLINGS: *The Old Dominion in the Seventeenth Century*. A Document History of Virginia, 1606-1689. Williamsburg, 1975, Institute of Early American History and Culture.
- DAVID STEWART: *The Scots in Ulster*. Belfast, 1957.
- WILLIAM LECKY: *Ireland in the Eighteenth Century*. Vol. I. London and New York, 1883.
- SIMON SCHAMA: *A History of Britain 2. 1603-1776. The British Wars.*, London, 2003, BBC Worldwide Ltd.
- T. V. MOODY – F. X. MARTIN (szerk.): *Írország története*. Budapest, 1998, Corvina Kiadó.
- R. H. C. DAVIS: *A normannok*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó.
- Britannica Hungarica*. Világenciklopédia, XV. kötet. Encyclopædia Britannica, 1998.

JEGYZETEK

¹ Hanna: i. m.

² Ford: i. m.

³ JAMES G. LEYBURN: *The Scotch-Irish. A Social History*. Chapel Hill, 1962, The University of North Carolina Press. (továbbiakban: Leyburn)

⁴ A király Angliában első, Skóciában viszont

hatodik Jakab néven uralkodott. A nemzetközi szakirodalmat követve, a továbbiakban én is az angliai regnálás szerinti I. Jakab formulát használok. [A szerző megjegyzése.]

⁵ F. X. Martin ezt az időintervallumot 1169 és kb. 1300 közé teszi. T. V. MOODY – F. X. MARTIN (szerk.): *Írország története*. Budapest, 1998, Corvina Kiadó. (továbbiakban: *Írország története*).

⁶ Ford 2.

⁷ Leyburn 83.

⁸ 1260-ra már nyolc megyéje volt az országnak (Dublin, Louth, Waterford, Cork, Tipperary, Limerick, Kerry és Connacht), valamint számos szabad királyi városa (Meath, Wexford, Carlow, Kildare, Kilkenny és Ulster). *Írország története* 93.

⁹ A normannok ugyanígy jártak el Anglia meghódításakor az angolszász elittel szemben is. Az 1066. október 14-i hastings-i csatát követően Anglia gyakorlatilag új királyi családot, arisztokráciát, egyházat, művészetet, építészetet és nyelvet kapott. Az angolszászokat – nagyon kevés kivételtől eltekintve – a kiváltságokkal nem rendelkező alsó osztályok körébe száműzték. R. H. C. DAVIS: *A normannok*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó. 107.

¹⁰ *Írország története* 93–94.

¹¹ A normannok írországi expanziójának az egymással összefogó ír főurak együttműködése, valamint a páncélos fegyverzettel rendelkező, skandináv-skót eredetű „*gallowglass*” harcosok ír oldalon való megjelenése vetett véget. Az angliai utánpótlás megcsappanása pedig előbb az angolok Wales és Skócia elleni háborújának, majd a Franciaország elleni „százéves háborúnak” tudható be. [A szerző megjegyzése]

¹² Legjellegzetesebb példaként a normann eredetű de Burgh családot lehetne említeni, akikből később a connachti Burke-ök lettek. *Írország története* 106.

¹³ Leyburn 83–85.

¹⁴ A francia és spanyol királyok, valamint a német-római császár. [A szerző megjegyzése.]

¹⁵ *Írország története* 132.

¹⁶ Leyburn 85–87.

¹⁷ Lord Justice and Irish Council to Privy Council, 1597. nov. 5. – *Calendar of State Papers, Ireland, 1596–7*, 436.

¹⁸ *Írország története* 130.

¹⁹ *Írország története* 131.

²⁰ Ford 2.

²¹ Ford 3.

²² Ford 5.

²³ Hume: i. m. 47.

²⁴ Leyburn 87–88.

²⁵ Leyburn 88.

²⁶ A legyőzött ír urak vereségük után sem mutattak hajlandóságot, hogy belenyugodjanak a dolgok új rendjébe. Képtelenek voltak rá, hogy beérjék az egyszerű földesúr szerepével ott, ahol nemrégiben még független fejedelmek voltak. Az angol trón alattvalójaként eltöltött négy, zúgolódással teli év után Tyrone earlje, Hugh O’Neill és Tyrconnell earle, Rory O’Donnell több mint kilencven ulsteri főemberrel együtt önkéntes száműzetésbe vonult. Az „earlok szökése” vezető nélkül hagyta Ulster tartományát, a kormányt pedig örömmel töltötte el. *Írország története* 132–133.

²⁷ Leyburn 89.

²⁸ 1 acre = 4047 m² [A szerző megjegyzése]

²⁹ Established Church of Ireland.

³⁰ Leyburn 90.

³¹ Ezer *acre* földterületre huszonnégyet.

– *Calendar of State Papers for Ireland, 1603–1625* [Carew]. London, 1872–80. 154.

³² Jamestown volt az első állandó angol kolónia az amerikai kontinensen. Megalapítása 1607-ben történt. M. Warren Billings: *The Old Dominion in the Seventeenth Century. A Document History of Virginia, 1606–1689*. Institute of Early American History and Culture, Williamsburg, 1975. 3–13.

³³ Leyburn 91.

³⁴ Leyburn 92–93.

³⁵ Hanna II. 344.

³⁶ A kormányzat ezen kikötése azért volt fontos kritérium, mert Jakab el akarta kerülni, hogy kelta etnikumú „*highlanderek*”, azaz skót felföldiek is beszivároghassanak a program keretében Írországba. A „*highlanderek*” ugyanis katolikus vallásukkal, s lázadásra mindig hajló nyughatatlán gael természetükkel csak megerősítették volna írországi rokonaik angolokkal szembeni ellenállását, s a primitívnek tartott kelta szokások, társadalmi szervezet továbbbélését. Fontos volt tehát, hogy idejekorán kiszűrjék és távol tartsák Ulster gyarmatosításától a „*highlandereket*”. Kizárólag germán etnikumú, protestáns, az angol fejlődéssel úgy ahogy lépést tartó skót alföldieket (*Lowlanders*) toboroztak telepeseknek. Őket alkalmasnak találták Ulster civilizálására. [a szerző megjegyzése]

se]

³⁷ Calendar of State Papers for Ireland, 1603–1625[Carew]. London, 1872–80. 154.

³⁸ Calendar of State Papers for Ireland, 1603–1625[Carew]. London, 1872–80. 269.

³⁹ Stewart: i. m.

⁴⁰ Leyburn 93–94.

⁴¹ Hanna I. 545.

⁴² Lecky: i. m. 31.

⁴³ Hanna I. 525–526.

⁴⁴ Sir Walther Raleigh (1554–1618) angol államférfi, író, tudós, felfedező, s egyben a királynő, I. Erzsébet kegyence volt. Ezt a szerepét akkor veszítette el, mikor a féltékeny királynő tudta ellenére megnősült, s feleségül vette Elizabeth Throckmorton. Erzsébet királynővel való szakítását követően lázas és sokoldalú tevékenységbe kezdett. 1584 és 1589 között angol kolónia alapításával kísérletezett Roanoke szigetén (a mai Észak-Karolina államban van), amelyet Virginiának nevezett el. 1595-ben személyesen vezetett expedíciót Dél-Amerikába, hogy megkeresse a spanyolok híres aranyvárosát, Eldorádót. Próbálkozását nem koronázta siker. Egy esztendő múltán megint csak sikertelen akcióval próbálkozott. Ekkor a spanyol Cádiz város kikötőjét szeretne volna kifosztani. Az ezt követő év már az Azori-szigeteken találja őt, ahol ugyancsak harcokba keveredik. A századfor-

dulót, s uralkodóváltást követően addig sem épeen túlságosan szerencsés csillaga végképp leáldozik. I. Jakab királynál ellenszenvet szül bossz spanyolellenessége, s hamarosan összeesküvés vádjával halálra ítélik. 1616-ban még megúszta a dolgot. Büntetését felfüggesztették és királyi engedéllyel Guyanába utazott. Eldorádót továbbra sem találta meg, viszont újabb konfliktusba keveredett a spanyolokkal, melynek eredményeképp I. Jakab visszavonta büntetésé felfüggesztését, s 1618. október 29-én Londonban kivégeztette Raleigh-t.

Az utókor őt tekinti az észak-amerikai angol gyarmatosítás úttörőjének. Tiszteletére órára nevezték el Észak-Karolina állam fővárosát, Raleigh-t. *Britannica Hungarica*. Világenciklopédia, XV. kötet. Encyclopædia Britannica, 1998. 345.

⁴⁵ Leyburn 104.

⁴⁶ Leyburn 117–118.

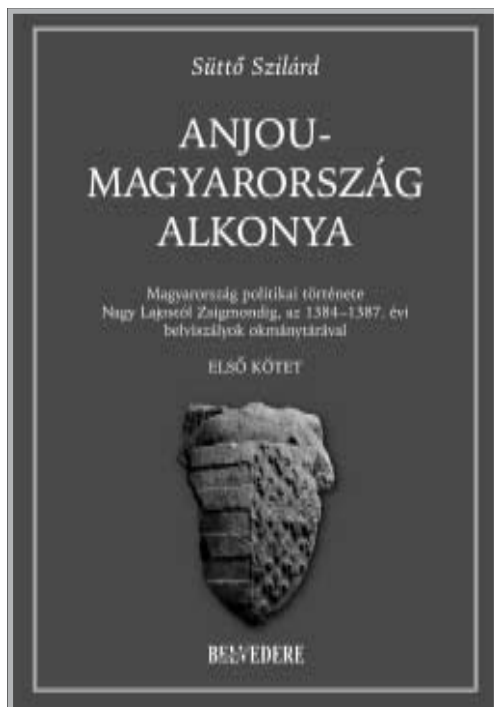
⁴⁷ Leyburn 121.

⁴⁸ Lecky: i. m. 15.

⁴⁹ Leyburn 125.

⁵⁰ 1660-ra már nyolcvan egyházközségük volt. Leyburn 125.

⁵¹ Ford 153–154.

SÜTTŐ SZILÁRD

Anjou-Magyarország alkonya

Süttő Szilárd évtizedes kutatásainak eredményét adja közre kétkötetes monográfiájában. Az első kötet első része Magyarország I. (Nagy) Lajos és I. Károly (Róbert) uralkodása közötti időszakának eseménytörténetét nyújtja az eddigi legnagyobb részletességgel. Munkájához a magyar és külföldi kódexirodalom mellett a Magyar Országos Levéltár vonatkozó középkori forrásanyagának teljes egészét fölhasználta. A kötet második részében ennek a forrásjegyzéknek a pontos mutatóit közli, a második kötet okleveles függelékében pedig azok betűhív latin szövegét és magyar fordítását.

A páratlan munkát nemcsak a medievisztika iránt érdeklődőknek ajánljuk, hanem széles értelemben mindenkinek, akik segítséget keresnek egy európai jelentőségű rendi állam összeomlása rejtélyének megértéséhez.